

جلال‌الدین همایی

استاد ممتاز دانشگاه تهران

ملا اسماعیل اصفهانی حکیم

چند تن از علما و مدرسان کلام و حکمت در اصفهان در قرن ۱۲ و ۱۳ هجری به نام ملا اسماعیل اصفهانی (ملا محمد اسماعیل) داشته‌ایم که نام اصلی آن‌ها **محمد اسماعیل** است و به قاعده معمول فارسی که اکثر لفظ «محمد» را در این قبیل اعلام حذف می‌کنند به اسم «ملا اسماعیل» خوانده شده‌اند مانند «ملا باقر»، «ملا تقی»، «ملا صادق» به جای «محمد باقر»، «محمد تقی»، «محمد صادق» و امثال آن.

و به سبب همین تعدد و اشتراك اسامی، بسیاری از فضلا و ترجمه نویسان در اشتباه افتاده، اشخاص را به یکدیگر آمیخته و گاهی يك نفر را دو نفر یا بیش تر توهم کرده‌اند مثل این که در مورد **ملا اسماعیل خواجه‌ای اصفهانی** چند تن از ترجمه نگاران قرن اخیر اشتبهاً معتقد شده‌اند که دو نفر «ملا اسماعیل خواجه‌ای» داشته‌ایم که یکی اهل فقه و حدیث و علوم نقلی و دیگری اهل فلسفه و فنون عقلی بوده است و حال آن که ملا اسماعیل خواجه‌ای معروف مؤلف کتب و رسائل فارسی و عربی معقول و منقول يك نفر

بیش تر نیست که اتفاقاً در علوم عقلی و نقلی هر دو دست داشت و از آثار فلسفی او رساله‌یی است در « ابطال زمان موهوم » که بسیار مفید و عالمانه نوشته شده است .

من چون در صدد خرده گیری و انتقاد دیگران نیستم و فقط می‌خواهم به دفع اشتباه پردازم ، کسانی را که طالب این ماجرا باشند به کتاب *اعیان الشیعه* و کتاب *الذریعه* و حواشی مجلد اول *روضات چاپ جدید* حواله می‌دهم و آنچه پیش خودم مسلم است ، این جا می‌نویسم .

باری ملا اسماعیل‌هایی که این بنده می‌شناسم بدین قرار است .

۱ - ملا اسماعیل خواجه‌ی اصفهانی متوفی ۱۱۷۳ هـ . ق

ملا اسماعیل خواجه‌ی اصفهانی از مردم محله خواجه‌ی اصفهان فرزند ملا محمد حسین مازندرانی الاصل صاحب شرح دعای صباح و رساله ابطال زمان موهوم و رسایل فارسی و عربی دیگر در مواضع مختلف که در سنه ۱۱۷۳ هجری قمری فوت شده و قبرش در تخت فولاد اصفهان کاملاً شناخته شده و زیارتگاه خواص و عوام است .

۲ - ملا اسماعیل اصفهانی واحدالعین

۲ - ملا اسماعیل اصفهانی (= ملا محمد اسماعیل) ابن ملا سمیع که او را ملا اسماعیل واحدالعین نیز می‌گویند صاحب حواشی شوارق الالهام ملا عبد الرزاق لاهیجی در شرح تجرید خواجه نصیرالدین طوسی در فن کلام که در حواشی شوارق چاپ ۱۲۸۰ هـ . ق . طهران طبع شده است ، و چون از مردم محله در کوشک (= در کوشک) اصفهان بود گاهی او را « در کوشکی » نیز می‌گفتند ، اما شهرتش به همان « ملا اسماعیل اصفهانی » مطلق است .

این ملا اسماعیل معاصر شیخ احمد احسائی متوفی ۱۲۴۱ قمری بود و شرحی را که احسائی بر رساله عرشیه ملا صدرا نوشته بود، سخت انتقاد کرده است. در کتاب قصص العلماء نیز در دو موضع از همین شخص به عنوان ملا اسماعیل اصفهانی و احدالعین نام رفته است.

توضیحاً نسخه خطی بسیار ممتاز از حواشی شوارق ملا اسماعیل به خط زیبای حاج سید محمد بدیع ابن سید مصطفی موسوی درب امامی اصفهانی معروف به حاج میرزا بدیع درب امامی متوفی ۱۳۱۸ ه. ق. مدفون در تکیه میرسید محمد شهشانی اوایل تخت فولاد اصفهان دیده‌ام که تاریخ شروع کتابش اوایل ماه صفر ۱۲۷۲ ه. و تاریخ اتمامش پنجشنبه یازدهم ربیع المولود ۱۲۷۲ ه. ق. است و صاحب حاشیه را به دعای «رحمه الله» بارمز (ره) ذکر کرده علامت این که در آن تاریخ فوت شده بود.

عبارت خاتمه نسخه این است: «وقع الفراغ من هذه الحاشية المنسوبة الى مولينا محمد اسمعيل الاصفهاني ره يوم الخميس الحادي عشر من شهر ربیع المولود سنة ۱۲۷۲ علی يد اقل الطلاب محمد بدیع بن السيد مصطفی الموسوی الدرب امامی» و مقدار کتابت را پشت نسخه پنج هزار بیت نوشته و خطش نسخ و نیک خوش اسلوب پخته شیوا است^۱

حاج میرزا بدیع درب امامی اصفهانی

حاج میرزا بدیع درب امامی اصفهانی کاتب نسخه از مدرسان بزرگ مدرسه نیماورد اصفهان بوده و مخصوصاً در تدریس قوانین الاصول شهرتی بسزا داشته است، حقیر مدتی حدود بیست سال در همان «مدرسه نیماورد» حجره طلبگی داشتم و شبانه روز اصل این نسخه فعلاً در تملک آقای حاج سید محمد علی روضاتی اصفهانی است و فقه الله تعالی.

گر ما گرم به تحصیل علوم عقلی و نقلی روزگاری گذاشتم و قوانین رایش یکی از شاگردان همان حاج میرزا بدیع خواندم .

وی یکی از علما و ادبای بسیار ممتاز قرن اخیر اصفهان است که جامع معقول و منقول بوده ، در شاعری هم دستی قوی داشت و «بدیع» تخلص می کرد در فقه شاگرد میرسید محمد شهشانی صاحب انوارالریاض در شرح ریاض فقه متوفی ۱۲۸۷ ه.ق. مدفون در تکیه‌یی که به نام او در اوایل تخت فولاد اصفهان معروفست ، و در فلسفه ظاهراً شاگرد همین ملا اسماعیل اصفهانی واحدالعین بوده و تعبیر «مولانا» در خاتمه نسخه قرینه‌یی برای نسبت شاگردی و استادی تواند بود .

پس مسلم است که محشی شوارق در سال ۱۲۷۲ قمری حیات نداشته و این که صاحب ذریعه رحمة الله علیه وفات او را در سال ۱۲۷۷ ه. ق. نوشته‌اند قطعاً اشتباهست .

این حقیر هم وفات او را در بعض مسطورات سابق خود حدود سنه ۱۲۷۰ ه.ق. نوشته‌ام که بعداً پیش خودم مورد شك و تردید واقع شد و اکنون معتقدم که ملا اسماعیل محشی شوارق خیلی جلوتر از آن تاریخ شاید در حدود ۱۲۴۳ ه. ق. فوت شده باشد و بعداً در این خصوص گفت و گو خواهیم کرد .

۳ - ملا اسماعیل در کوشکی متوفی ۱۳۰۴ ه. ق

ملا اسماعیل در کوشکی حکیم مدرس فلسفه که در سال ۱۳۰۴ ه. ق. فوت شده و قبرش نزدیک ملا اسماعیل خواجویی است ، سال فوتش هم مستند به سنک نوشته قبر اوست که خود این حقیر خوانده و یادداشت کرده‌ام .

۴ - ملا اسماعیل اصفهانی نواده ملا اسماعیل خواجویی متوفی ۱۲۴۶ ه.ق.

ملا محمد اسماعیل ابن ملا محمد جعفر ابن ملا محمد اسماعیل خواجویی

اصفهانی از علمای سده سیزده هجری متوفی ۱۲۴۶ ه.ق. که نواده همان ملا اسماعیل خواجویی معروف اول است و او نیز چنانکه از باب تراجم نوشته اند مرد فاضلی بوده و در تدریس معقول و منقول دستی داشته است.

۵- ملا محمد اسماعیل اصفهانی مدرس فلسفه

ملا محمد اسماعیل اصفهانی که از علما و مدرسان معروف فلسفه معاصر استاد الكل آخوند ملاعلی نوری حکیم متوطن اصفهان متوفی ۱۲۴۶ ه.ق. بود و علی التحقیق پیش از ملاعلی نوری فوت شده و تاریخ وفاتش ظاهراً حوالی ۱۲۴۳، سه سال قبل از نوری است.

و این که حاجی سبزواری متوفی ۱۲۸۹ ه.ق. در شرح حال خودش نوشته که ایام اقامت اصفهان چند سال نزد ملا اسماعیل اصفهانی درس حکمت و کلام می خوانده و بعد از وفات او به خدمت استاد الكل آخوند ملاعلی نوری پیوسته و حدود سه سال هم نزد وی تلمذ کرده ظاهراً مقصودش همین محمد اسماعیل است، و به قرینه همین نوشته مرحوم حاجی سبزواری، استظهار کرده ایم که وفات این ملا اسماعیل حدود سه سال قبل از وفات آخوند ملاعلی نوری یعنی در حوالی ۱۲۴۳ ه.ق. باید اتفاق افتاده باشد.

این حقیر ازین ملا اسماعیل تعلیقات و حواشی محققانه بی دیده ام در حواشی آقا جمال خوانساری بر حاشیه خفزی در قسمت الهیات شرح تجرید در نسخه خطی منقح عالمانه بی که تاریخ کتابتش ماه رمضان ۱۲۴۵ قمری است و از اول تا آخر حواشی بسیار از ملا محمد اسماعیل اصفهانی دارد با عناوین «محمد اسماعیل» و «محمد اسماعیل اصفهانی» و «للاستاد محمد اسماعیل اصفهانی» با علامت

«ره» که رمز اختصاری رحمه الله است .

از نسخه کامل معلوم می شود که کاتبش از علمای آن عهد و از شاگردان همین ملامحمد اسماعیل اصفهانی و آخوند ملاعلی نوری بوده است، زیرا بعض حواشی را هم از ملاعلی نوری آورده است با عنوان «نوری مدظله» و «من افادات الاستاد المحقق النوری زید عمره» و امثال این تعبیرات که علامت حیات ملاعلی نوری در آن زمان و وفات ملامحمد اسماعیل اصفهانی در آن تاریخ است «(رمضان ۱۲۴۵) اما اکثر حواشی از همان ملامحمد اسماعیل اصفهانی است .

اینک راجع به نسخه حاشیه آقا جمال خوانساری که ملا اسماعیل اصفهانی بر آن تعلیقات نوشته است توضیحی می دهم که خوانندگان را از رنج مراجعه به ماخذ دیگر آسوده کند .

حاشیه آقا جمال خوانساری بر حواشی خفری

شمس الدین محمد خفری حکیم فاضل معروف صاحب شرح تذکره هیأت استدلالی که متن آن از خواجه نصیرالدین طوسی است و این شرح موسوم است به تکمله و تاریخ فراغ از تألیفش ماه محرم سنه ۹۳۲ هجری قمری است ، حاشیه یی بر قسمت الهیات شرح تجرید که متن از خواجه نصیرالدین طوسی و شرح آن از ملاعلی قوشجی است نوشته که از حواشی معروف آن کتابست ، و مابین اهل فن به حواشی فخریه شهرت دارد مانند حواشی ملاجلال دوانی و حواشی میرصدرالدین محمد حسینی دشتکی شیرازی که به نام طبقات جلالیه و صدریه معروف شده است . ملا عبدالرزاق علی بن حسین لاهیجی صاحب کتاب شوارق حواشی بر حاشیه خفری نوشته است که نسخه آن را مکرر دیده ایم .

حواشی جمالیه بر حواشی فخریه

آقا جمال خوانساری (متوفی ۱۱۲۵) فرزند آقا حسین (متوفی ۱۰۹۸ یا ۱۰۹۹ ه. ق.) که پدر و پسر هر دو از افاضل جامع معقول و منقول بوده و آثار بسیار در هر دو قسمت به یادگار گذارده‌اند نیز حاشیه‌ی بر حواشی خفری نوشته که نظیر حواشی ملا عبدالرزاق لاهیجی است و آن را نیز حواشی جمالیه می‌گفتند:

نسخه‌ی از حواشی جمالیه آقا جمال خوانساری به خط یکی از علمای قرن سیزدهم هجری روی کاغذ آبی سمرقندی با خط تحریری پخته و بسیار صحیح و منقح که پیدا است خط عالم اهل فن است نه کاتب بیگانه، این حقیر از کتابخانه فاضل محترم آقای حاج سید محمد علی روضاتی اصفهانی سلمه الله تعالی به طور امانت گرفتم که تاریخ فراغ از کتابتش روز پنجشنبه اوایل ماه رمضان ۱۲۴۵ قمری است و در آخر نسخه عبارت ذیل را نوشته است:

« قدرغت من تسوید هذه الحاشية الشريفة الجمالية باعانة الله الخفية والجلية في يوم الخميس العر في شهر رمضان المبارك من شهر سنة ۱۲۴۵ » .

متأسفانه هیچ کجا اثری از نام و امضای کاتب نسخه ندارد.

توضیحاً کلمه «عر» و «غرر» مقصود سه شب اول هر ماهی است به رسم قدیم عرب که هر سه شب ماه رابه نامی می‌خواندند چنان که سه شب دوم را «نفل» و بعد از آن را «نسع» و سه شب بعد را «عشر» و بعد از آن را «بیض» می‌نامیدند و هم چنان تا آخر ماه هر سه شب اسمی خاص داشت و شب‌های آخر ماه را «محاق» می‌گفتند.

کسی که طالب باقی اسامی باشد به کتاب آثار الباقیه ابوریحان رجوع کند (ص ۶۳ طبع زاخاؤو).

باری در حواشی نسخه چنان که گفته شد از «ملا محمد اسماعیل اصفهانی» بسیار و از ملا علی نوری نیز چند موضع تعلیقاتی بعنوان «للاستاد» آورده و ظاهر این است که کاتب نسخه که قطعاً از علما و فضایی آن زمان بوده سمت تلمذ و شاگردی نزد آن هر دو استاد داشته است و به طوری که در پیش گفته ام ملا محمد اسماعیل را به دعای «رحمه الله» و نوری را به دعای «مدظله» و «زید عمره» و «سالمه الله» و امثال آن یاد کرده است.

* * *

در ضمن حواشی ملا محمد اسماعیل جای جای آن اشعار فارسی دیده می شود که زبانزد استادان فلسفه در آن اوقات بوده است از این قبیل :

ذات نایافته از هستی بخش کی تواند که شود هستی بخش؟

* * *

در پس آینه طوطی صفتم داشته اند آنچه استاد ازل گفت بگو، می گویم

* * *

دانش حق زوات را فطری است دانش دانش است کان کسبی است

* * *

در نعت بقا نیست کسی با تو مشارک وجه تو بود باقی و باقی همه هالک

باز در یکی از حواشی توحیدی ملا محمد اسماعیل اصفهانی در بیت فارسی

ذیل آمده که اول از سنایی و دوم از مشتاق اصفهانی است :

آنچه پیش تو بیش از آن ره نیست غایت فکر تست ، الله نیست

* * *

به عقل نازی حکیم تا کی؟ به فکر ت این ره نمی شود طی

به کنه ذاتش خرد برد پی اگر رسد خس به قعر دریا

در یکی از حواشی ملا علی نوری نیز دو بیت معروف ذیل آمده است که معلوم

می شود در درس می خوانده :

اعیان همه شیشه های گوناگون بود کافتاد درو پرتو خورشید وجود

هر شیشه که سرخ بود یا زرد و کبود خورشید دراو به آنچه او بود نمود

در پاره بی از کتب فلسفه متأخران « اعیان همه شیشه های رنگارنگ اند »

روایت شده آنچه ذکر کردیم نقل از نوشته آخوند ملا علی نوری است .

* * *

در حواشی این نسخه بندرت از اشخاص دیگر نظیر ملا جلال دوانی و ملا

شمس کشمیری و ملامهدی نراقی حواشی نقل کرده که مأخذش نسخ دیگری

بوده است . اما توجه و اهتمام کاتبش به حواشی همان ملا محمد اسماعیل اصفهانی

بوده و تقریباً تمام کتاب را به تحقیقات و تعلیقات وی آراسته است .

در ضمن حواشی گاهی تعبیر « انار الله جماله » آورده که اشاره به نام همان آقا

جمال خوانساری صاحب حاشیه است .

توضیح اشارات حواشی جمالیه

از جمله افادات عالمانه کاتب که به خط خود پشت ورق اول نسخه نوشته بیان

اشاراتی است که آقا جمال در حواشی خود مکرر به کار برده است به این قرار :

بعض المحققین : ملا عبدالرزاق .

بعض الفضلاء المعاصرين : میرزا ابراهیم فرزند ملا صدرا

بعض الافاضل : شیخ حسین تنکابنی

بعضهم یا بعض المحشین : ملاشمسا گیلانی

بعض الفضلاء : سلطان

بعض الحواشی : ملا محمد قاسم اصفهانی

قیل : ملاشمسا کشمیری

ضمناً معلوم می‌شود حاشیه جمالیه مثل حاشیه خفیه از کتب درسی بوده است که امثال ملا اسماعیل اصفهانی و ملاعلی نوری و ملامهدی نراقی بر آن حاشیه نوشته بودند .

علاوه می‌کنم که همه آن اشخاص که در حواشی جمالیه از آن‌ها نقل شده است بر خود حاشیه جمالیه تعلیقات ننوشته‌اند و ملا جلال دوانی و ملاشمسا کشمیری و امثال ایشان که زمانشان پیش از آقا جمال خوانساری است خود کاتب از مواضع دیگر افادات آن‌ها را به مناسبت نقل کرده است، نه اینکه منظورش تحشیه رساله جمالیه باشد.

ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی جمالیه

همان ملا اسماعیل اصفهانی واحد العین است یا شخص دیگر؟

سخن این جاست که آیا این محمد اسماعیل اصفهانی که بر حواشی جمالیه تعلیقات نوشته و قبل از ملاعلی نوری فوت شده همان ملا محمد اسماعیل اصفهانی- ابن ملاسمیع محشی شوارق است که او را «ملا اسماعیل واحد العین» نیز می‌گفتند یا شخص دیگری است که تا کنون او را بدرستی شناخته‌ایم .

در صورتی که این ملا اسماعیل با محشی شوارق یکی باشد، معلوم می‌شود هم

ماوهم صاحب ذریعه بکلی در اشتباه بودیم که وفات او را صاحب ذریعه در ۱۲۷۷

وما در حدود ۱۲۷۰ می دانستیم چرا که به دلیل همین نسخه معتبر حاشیه آقا جمال مسلم می شود که قبل از ۱۲۴۵ و پیش از ملا علی نوری فوت شده بود.

اما از طرف دیگر تلمذ حاج میرزا بدیع درب امامی متوفی ۱۳۱۸ ه. ق. نزد ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی شوارق با فرض وفات او قبل از ۱۲۴۵ و در حوالی ۱۲۴۳ ه. ق. مستلزم این است که حاج میرزا بدیع لا اقل نزدیک صد سال یا ۹۸ سال عمر کرده یعنی مثلاً حدود ۱۲۲۰ هجری متولد شده باشد تا در حوالی هجده نوزده سالگی یعنی مثلاً در حدود سال ۱۲۳۹ ه. اهلیت درس شوارق و تحقیقات عمیق ملا اسماعیل را داشته و نزدا و چند سال تحصیل فلسفه کرده باشد و بنابراین می توان فرض کرد که ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی شوارق که حاج میرزا بدیع آن را در سنه ۱۲۷۲ هجری قمری برای خود کتابت کرده است با ملا محمد اسماعیل اصفهانی صاحب حواشی جمالیه متحد باشد.

اتفاقاً به طوری که این حقیر مطالعه و تتبع کرده ام سنخ گفته ها و سیاق قلم حواشی شوارق با حواشی جمالیه بسیار نزدیک و قابل این تصور است که هر دو ریخته قلم یک نفر باشد.

توضیحاً علاوه می کنم از مرحوم استادی علامه العلماء حاج آقا رحیم ارباب اصفهانی رحمه الله علیه که خود از شاگردان درس قوانین حاج میرزا بدیع بوده اند تحقیق کردم، فرمودند حاج میرزا بدیع اسن علمای عصر خود بود و سن ایشان از حوالی نود سالگی متجاوز بود.

باشدت احتیاطی که حضرت استادی در نقل این قبیل قضایا داشتند تقریباً می توان اطمینان حاصل کرد که حاج میرزا بدیع ممکن است زمان همان ملا اسماعیل

را که قبل از ۱۲۴۵ فوت شده است، درک کرده باشد .

عقیده نگارنده

آنچه به ذهن نگارنده تقریب می شود این است که ملا محمد اسماعیل اصفهانی محشی حواشی جمالیه باملا اسماعیل اصفهانی واحدالین صاحب حواشی شوارق یکی است و وفات ملا اسماعیل در حدود ۱۲۴۳ هجری قمری سه سال قبل از وفات آخوند ملاعلی نوری اتفاق افتاده است .

و این ملا اسماعیل همان کسی است که حاجی سبزواری در اصفهان نزد او تحصیل فلسفه کرد، و حاج میرزا بدیع درب امامی هم از شاگردان او بود و حواشی شوارق او را در سال ۱۲۷۲ برای خود کتابت کرد .

علاوه می کنم که این ملا محمد اسماعیل اصفهانی از شاگردان دست اول و ازمتهر جان بر گزیده درس آخوند ملاعلی نوری اصفهانی (متوفی ۱۲۴۶ هجری قمری) بوده اما برخلاف استادش که عمر طولانی حدود صدسال کرد وی آن قدر عمر طولانی نکرده و در زمان حیات استادش فوت شده است .

ملا اسماعیل چنان در فن خود تبحر حاصل کرده و در درس خوش بیان و خوش تقریر بوده است که بسیاری از طلاب فاضل درس او را بر استادش نیز ترجیح می داده و در زمان حیات ملاعلی هم به درس ملا اسماعیل می رفته اند همان طور که حاجی سبزواری عمل کرده بود .

باز بر توضیح می افزایم که آخوند ملاعلی نوری مخصوصاً در اواخر عمرش بسیار مقدس و شریعت مآب شده بود به طوری که از میرزای قمی تقلید می کرد و مکاتیب او به میرزای قمی که در کتاب جامع الشتات چاپ شده است طرز فکر و

عقیده او را بخوبی نشان می‌دهد.

و به همین سبب هم در درس فلسفه خیلی احتیاط می‌کرده و جان‌شاگردان را به لب می‌آورده است تا مثلاً وحدت وجود و قاعده «بسیط الحقیقه کل الاشیاء» را به زبان بیاورد آن‌را هم با هزار لفافه و رمز و استعاره بیان می‌کرده و حتی الامکان مطالب خویش را با آیات و اخبار موافقت می‌داده است.

اما ملا اسماعیل اصفهانی مطالب راصاف و عریان و با کمال صراحت بیان می‌کرده به طوری که موجب اشباع و اقناع ذهن طلاب مستعد می‌شده و چاشنی اشعار و تطبیق آیات و اخبار نیز داشته است و از همین جهت طلاب به درس او بیش‌تر از درس خود آخوند ملاعلی رغبت نشان می‌داده‌اند.

ناگفته نگذارم که حالتی که در آخوند ملاعلی ذکر شد مخصوص اواخر عمر اوست، و گرنه او نیز قبل از آن تاریخ چندان خشکی و احتیاط و تشرع‌مآبی به خرج نمی‌داده است که با تقریر و تحریر صریح واضح مسایل فلسفی مباینت داشته باشد، و بدین سبب در فلسفه شاگردان برگزیده فهمیده امثال همان ملا اسماعیل اصفهانی تربیت کرد، به طوری که اگر پرتوی از فلسفه در دوره‌های بعد مانده باشد هم‌هرا از برکات او و اساتیدش مانند آقامحمد بیدآبادی و الامحراب‌غیلانی باید شمرد رحمة الله علیهم اجمعین.

تعدد ملا اسماعیل خواجهویی

به طوری که در اوایل مقاله اشاره شد از نغمه‌های ناساز جماعتی ازمآخران این است که ملا اسماعیل محشی شوارق را با ملا اسماعیل خواجهویی صاحب شرح دعای صباح اشتباه کرده و معتقد شده‌اند که ملا اسماعیل خواجهویی دو نفر بوده است یکی فقیه ادیب متشرع که در سال ۱۱۷۳ فوت شد و دیگر حکیم فیلسوف محقق

که وفات او را صدسال بعدش حدود ۱۲۷۳ پنداشته‌اند .

چون این مطلب سر تا پای مغشوش و نقل اقوال موجب تضییع اوقات است به آن مبحث نمی‌پردازم ، کسانی که طالب باشند به جلد اول روضات چاپ جدید رجوع کنند .

آخوند ملا علی نوری و شعر و شاعری

مقاله خود را به این نکته حسن ختام می‌بخشم که آخوند ملا علی نوری اصفهانی حکیم مدرس فلسفه طبع شعر هم داشت و گاهی اشعار عالمانه فیلسوفانه می‌گفت از جمله سه بیت ذیل است که اتفاقاً تخلص نوری نیز در آن آمده است :

ز تن ها گرتنی تنها نشیند نشیند با خدا هر جا نشیند
 ز شاخ لاچو خیزد مرغ جانم به شاخ دلکش الا نشیند
 برو تنها نشین نوری که سهل است ز تن ها گرتنی تنها نشیند

و این حقیر در تتبع آن فیلسوف شهیر گفته‌ام :

اگر جمع و اگر تنها نشینی نشینی با خدا هر جا نشینی
 هومعکم ! خدا فرمود که تو نشینی هر کجا با ما نشینی
 کمال برتر از تنهایسی آنست که اندر جمعیت تنها نشینی